

A magyar szórendi formák eredete

Magyar történeti mondattanomban összefoglaltam az eddigi megállapítások alapján a magyar szórend legfőbb sajátosságait. Minthogy ott csak röviden, csak legfontosabb vonásaiban tárgyalhattam a magyar szórend jelenségeit, azért most itt részletesebben kitérek néhány szórendi jelenségünkre, kimerítőbben megvilágítom mivoltukat, vizsgálom eredetüket és kísérletet teszek megmagyarázásukra, nevezetesen a Fogarasi-féle szórendi törvény eredetének és az alóla való kivételek eredetének a magyarázatára.

A magyar szórend legfőbb törvénye az úgynevezett Fogarasi-féle szórendi törvény. Eszerint: „A' hangsúlyos szót követi tüstént a' határozott módban lévő ige; a' többi szók előbb utóbb állhatnak 's akármely renddel következhetnek”. (Athenaeum 1838 II. 1: 243.) FOGARASINAK e szórendi törvényét ki kell egészíteni azzal, hogy ez a törvény nemcsak az igei, hanem a névszói és az igei-névszói állítmány esetében is érvényesül: *Ki beteg? Pál beteg. Pál volt beteg. Pál beteg volt.* Ezért újabb szellemben így lehetne megfogalmazni FOGARASI szórendi törvényét: A főhangsúlyos szó közvetlenül az igei vagy a névszói állítmány, vagy az igei-névszói állítmány igei része elé kerül. MOLECZ B. (A magyar szórend történeti fejlődése. 1900. 35) másképp fogalmazta meg a magyar szórend legfőbb törvényét: „Mivel... tudjuk, hogy az ige a mondat magva, mely körül a gondolat kialakul, helyesebb volna a szabályt így fogalmaznunk: a mai köznyelvben s nyelvjárásaink legnagyobb részében a hangsúlyos szó közvetlenül megelőzi a határozott módú igét, mint ennek legközelebbi meghatározója, nehogy úgy tűnjék fel a dolog, mintha az igét csak azon feltűnőbben hangsúlyos szó járulékanak tartanók”. A Fogarasi-féle szórendi törvény ily megfogalmazása nem helyes, és ennek megokolása sem megfelelő, mert a névszói és az igei-névszói állítmányra is érvényes a Fogarasi-féle szórendi törvény, és mert az ily főhangsúlyos szó lélektani állítmánya a mondatnak.

A Fogarasi-féle szórendi törvény szerint a hangsúlyos bővítmény mint lélektani állítmány közvetlenül a nyelvtani állítmány elé kerül. Ez a szórendi törvény nemcsak a magyarban, hanem a többi finnugor nyelvben is érvényesül. A hangsúlyos bővítmény nemcsak a magyarban, hanem a finnugor nyelvekben általában közvetlenül az állítmány elé kerül. (Vö. KERTÉSZ M.: Finnugor szórendi kérdések. Nyr. LIV, 9.) Pl. Anyám ruhát mos. Péter az iskolába ment. Péter felment. Péter beteg. Péter ment fel. Péter volt beteg. Ha az ily főnyomatékos bővítmény kirekesztő értelmű, akkor az igei állítmány legközelebbi bővítménye az állítmány mögé kerül. Ebben az esetben tehát érvényesül a Fogarasi-féle szórendi törvény. Pl. Péter ivott vizet. Péter ment fel. Péter nem ment fel. Ha ellenben ily főnyomatékos bővítmény összefoglaló értelmű, akkor az igei állítmány legközelebbi bővítménye megmarad az igei állítmány

előtt. Ily esetben tehát kivételek állanak elő a Fogarasi-féle szórendi törvény alól. Pl. Péter is felment. Az emberek *mind* felmentek. Péter *gyakran* felment.

Azt már FOGARASI J. (Athenaeum 1838. II. 1. félév 193, 289.) is észrevette, hogy a tőle megállapított szórendi szabály alól kivételek vannak. Majd utána ARANY ; (A szórend. Nyr. II, 10), JOANNOVICS (Szórendi tanulmányok. Nyr. XXXII), KICSKA E. (Nyr. XLV, 97.), SIMONYI Zs. (Nyr. XXXI, NyF. 1) és BALASSA J. (Nyr. LVI, 122) vizsgálta a Fogarasi-féle szórendi törvény alóli kivételeket.

ARANY J. kimutatta, hogy a Fogarasi-féle szórendi törvény csak az úgynevezett minuszos, kirekesztő értelmű kifejezések után érvényesül, az úgynevezett pluszos, összefoglaló értelmű kifejezések után azonban nem. KICSKA (Nyr. XIX, 22., XLV, 199) nevezte el az előbbi latin kifejezéseket értelmük alapján *kirekesztő* kifejezéseknek, az utóbbiakat pedig *összefoglalóknak*. Ezzel megállapította a magyar szórend két főformáját: a *kirekesztő* és az *összefoglaló* szórendet. Az előbbi egybeesik a Fogarasi-féle szórendi törvényvel, az utóbbival pedig KICSKA egységes szempont szerint foglalta össze a Fogarasi-féle szórendi törvény alól való kivételeket.

SIMONYI Zs. is elfogadta ezt a megkülönböztetést és az összefoglaló kifejezéseket négy csoportba tagolta szét:

1. Többtagú felsorolások, leginkább *-is* hozzátoldó kötőszóval.
2. Összességet jelentő kifejezések: *mind(en)*, *mindenki*, *akárki*, *bárki*, *akármí*, *bármí*, *egész*, *valamennyi*, *mindig* stb.
3. Sokaságot, nagy fokot jelentő kifejezések: *sok*, *több*, *elég*, *sokszor*, *nagyon* stb.
4. Érzelmi kiemelés: némely kifejezés alkalomadtán nagyzást, nagyítást fejez ki: *Hányszor* (mily sokszor) megmondtam! *Százsor* (= igen sokszor) megmondtam már! A nyomatékos összefoglaló kifejezésekkel összefoglaljuk az illető személyek, tárgyak stb. egész körét.

A kirekesztő és az összefoglaló szórend fogalma az illető kifejezések logikai jelentéstartalmán alapszik. A kirekesztő kifejezésekkel csak *egy* fogalomra vagy fogalomcsoportra vonatkoztatjuk állításunkat, ezzel minden más kirekesztünk. Pl. *Péter ment föl*. Tehát senki más nem ment föl, más mindenki ki van rekesztve. *Pál beteg*. *Pál volt beteg*. *Pál fölment* (nem *le*). Vagy pedig tagadással rekesztünk ki egy fogalmat vagy fogalomcsoportot. Pl. *Péter nem ment fel*. *Nem Pál ment föl*.

Kirekesztés esetében tehát — amint látjuk — a kirekesztő fogalmat jelölő szó (Péter, Pál), továbbá a *nem* tagadószó és a *ne* tiltószó vagy a *nem* tagadószóval és a *ne* tiltószóval kirekesztett fogalmat jelölő szó mint főnyomatékos szó közvetlenül a nyelvtani állítmány elé kerül, ennek legközelebbi bővítője (különösen az igekötő) pedig — ha a kirekesztés nem erre a bővítőre (igekötőre) vonatkozik, hanem más bővítőre — hátra kerül külön nyomaték nélkül a nyelvtani állítmány mögé, vele *egy* szakaszba *egységes* nyomatékkal. (*Péter ment ki*. *Péter volt beteg*. *Nem Péter volt beteg*. *Nem Péter ment ki*. *Ne Péter menjen ki!* *Nem Péter beteg*.) Így tehát a Fogarasi-féle szórendi törvény értelmében a főhangsúlyos kirekesztő kifejezés közvetlenül a nyelvtani állítmány elé kerül. Ha azonban a kirekesztés a nyelvtani

állítmány legközelebbi bővítményére (igekötőre stb.) vonatkozik, akkor ez főhangsúlyos volta miatt a Fogarasi-féle szórendi törvény alapján a nyelvtani állítmány elé kerül, és szakaszt kezdünk az igekötővel stb. mint főnyomatékos szóval. Péter | fölment. Péter | vízért ment.

A kirekesztő fogalom egyúttal ellentétet fejez ki, mert azzal, hogy kirekesztünk egy fogalmat vagy fogalomcsoportot, a kirekesztő és a kirekesztett fogalom vagy fogalomcsoport között ellentét keletkezik. Pl. *Péter ment föl* mondatban *Péter* ellentétbe van állítva más mindenkivel, más mindenki ki van rekesztve. Péter *nem ment ki* (hanem bennmaradt).

Az összefoglaló kifejezések kivételt alkotnak a Fogarasi-féle szórendi törvény alól. Ezek után ugyanis nem szorul hátra a nyelvtani állítmány mögé ennek legközelebbi bővítménye (legtöbnyire az igekötő), hanem beleolvadva a nyelvtani állítmánnyal együtt az összefoglaló kifejezés nyomatékába *egy* szakaszban közvetlenül a nyelvtani állítmány előtt marad meg, ezért tehát a főhangsúlyos összefoglaló kifejezést nem követi közvetlenül a nyelvtani állítmány. Így tehát az összefoglaló kifejezések után kivételek állanak elő a Fogarasi-féle szórendi törvény alól. Pl. *Mind fölmentek*. Ha hosszabb az összefoglaló kifejezés és a nyelvtani állítmány, akkor két szakaszba is lehet ejteni külön-külön hangsúllyal az összefoglaló kifejezést és a bővítményes (különösen az igekötős) nyelvtani állítmányt: Sok ember | fölment.

Néha ugyanaz a kifejezés kétféle értelemben használható: kirekesztő értelemben és összefoglaló értelemben: Ma *korán* (= jókor) fölkelttem és | elmentem sétálni. (Összefoglaló.) — Ma *korán* keltem már föl, máskor *későn* kelek fel. (Kirekesztő.) *Kétszer* fölmentem, mégsem találtam otthon. (Összefoglaló.) — Péter *kétszer* ment föl, Pál csak *egyszer*. (Kirekesztő.) — *Jól* megtanulta leckéjét és azután elment sétálni. (Összefoglaló.) — *Jól* tanulta meg, de *rosszul* adta elő. (Kirekesztő.) (Arany J. Nyr. 2 : 9.) Azonban nem mindig a Fogarasi-féle szórendi főtörvény alóli kivételek esete forog fenn, amikor a mondatban előforduló összefoglaló kifejezés után az igei állítmány legközelebbi bővítménye (különösen az igekötő) az igei állítmány előtt marad meg. Némely ily eset csak látszólagos kivétel a Fogarasi-féle szórendi főtörvény alól. Pl. ezt a mondatot: *mind fölmentek* kétféleképpen lehet érteni és ennek megfelelően kétféleképpen lehet hangsúlyozni:

1. Ejthetjük ennek a mondatnak bővítményes igei állítmányát egységes nyomatékkal egy szakaszba az összefoglaló kifejezéssel: *Mind fölmentek*.

2. De ejthetjük az összefoglaló kifejezést és a bővítményes igei állítmányt külön-külön nyomatékkal külön-külön szakaszba is, az összefoglaló kifejezést melléknymatékkal és a bővítményes igei állítmányt főnyomatékkal: *Mind | fölmentek*. *Mindenki | bort* ivott. *Sokan a | fára* másztak föl. *Sok ember a | vízbe* ugrott.

Csak az első esetben forog fenn kivétel a Fogarasi-féle szórendi törvény alól, azaz összefoglaló szórend, a *mind* összefoglaló kifejezés nem közvetlenül kerül a nyelvtani állítmány elé, hanem közbe van a *föl* igekötő. A *mind* összefoglaló kifejezésen van a főnyomaték, mert ez a mondatnak értelmileg legfontosabb része, ez a lélektani állítmány. Az igekötőn nincsen külön nyomaték, mert értelmi okból nem szükséges, az igekötő beleolvad a nyelvtani állítmánnyal együtt az összefoglaló kifejezés nyomatékába, úgyhogy az összefoglaló kifejezés nyomatéka uralkodik az egész mondaton. Így az összefoglaló kifeje-

zést és a bővítményes nyelvtani állítmányt *egy* szakaszba ejtjük *egységes* nyomatékkal: Mind fölmentek.

Az ilyen mondatokat: *Sok ember kiment. Mindenki fölment*, az összefoglaló kifejezés és a bővítményes állítmány hosszú volta miatt nemcsak egy, hanem két külön szakaszba is lehet ejteni külön-külön hangsúllyal mindegyik szakaszt: *Sok ember | kiment. Mindenki | fölment*. Itt is megmarad a bővítmény (az igekötő) a nyelvtani állítmány előtt, ez is összefoglaló szórend, az is kivétel a Fogarasi-féle szórendi törvény alól.

A fentebb említett második esetben (Mind | fölmentek.) két szakaszra tagolódik a mondat külön-külön nyomatékkal: az állítmány kirekesztő bővítményén (a *föl* igekötőn stb.) van a főnyomaték, mert ez a mondatnak értelmileg legfontosabb része, ez alkotja az igével együtt a lélektani állítmányt, az összefoglaló (*mind*) kifejezésen melléknymomaték van. Az igei állítmány legközelebbi bővítménye (a *föl* igekötő a *fára* stb.) itt is az ige előtt marad az összefoglaló kifejezés után (Mind | fölmentek (nem: *le*). Mindenki | *bort*i vott, nem *vizet*. Sokan a | *fára* másztak föl. Sok ember a | *vizbe* ugrott.), de külön szakaszt alkot igéjével együtt. Ez nem igazi kivétel a Fogarasi-féle szórendi törvény alól, nem összefoglaló szórend, mert nem az *összefoglaló* kifejezés nyomatéka érvényesül itt, ez *kirekesztő* szórend, mert a nyelvtani állítmány bővítményén (*föl*, *bort*, a *fára*, a *vizbe*), a kirekesztő kifejezésen van a főnyomaték, nem az összefoglaló kifejezésen. A kirekesztő kifejezés közvetlenül a nyelvtani állítmány elé kerül, a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítménye (az igekötő stb.) pedig, ha nem kirekesztő, a nyelvtani állítmány mögé kerül. Mind a hegyre mentek föl. Itt tehát inkább a Fogarasi-féle szórendi törvény érvényesüléséről van szó, nem az alóla való kivételről: nem összefoglaló szórendről.

Összefoglaló kifejezések után tehát háromféleképpen is lehet hangsúlyozni a mondatot:

1. Az összefoglaló kifejezésen mint lélektani állítmányon van a főnyomaték, és az összefoglaló kifejezést *egy* szakaszban *egységes* nyomatékkal ejtjük a nyelvtani állítmánnyal: Mind fölmentek. Ez összefoglaló szórend.

2. Ha az összefoglaló kifejezés és a nyelvtani állítmány terjedelmesebb, akkor külön-külön szakaszba is ejthetjük őket, külön-külön hangsúllyal: a főnyomaték az összefoglaló kifejezésen mint lélektani állítmányon van, a nyelvtani állítmányon pedig melléknymomaték: Sok ember | meghalt. Mindnyájan | fölmentek a hegyre. Ez is összefoglaló szórend.

3. Az összefoglaló kifejezést és a nyelvtani állítmányt külön-külön szakaszba ejtjük, a főnyomaték a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítményén, a kirekesztő értelmű igekötőn stb. mint lélektani állítmányon van, az összefoglaló kifejezésen pedig melléknymomaték: Mind fölmentek (Nem *le*.) Sokan a | vízbe ugrottak bele. Ez nem összefoglaló, hanem kirekesztő szórend.

Az összefoglaló kifejezéses mondatok e hangsúlyozási és szakaszalakulási viszonyainak helyes föl nem ismerése miatt viták támadtak akörül, hogyan kell ily összefoglaló kifejezéses mondatokat helyesen hangsúlyozni, és hogyan alakulnak bennük a szakaszok. Vö. JOANNOVICS: Szórendi tanulmányok. I. (Akadémiai Értek. 1886 XIII. 10. sz. 35), BRASSAI S.: Szórend és accentus

(Akadémiai Értek. 1887 XIV. 9. sz. 45), KICSKA E.: Fogarasi törvénye (Nyr. XLV, 196—7).

Tehát rendszerint csak akkor forog fenn az összefoglaló kifejezések mellett kivétel a Fogarasi-féle szórendi törvény alól, azaz összefoglaló szórend, midőn az összefoglaló kifejezés egységes nyomatékkal *egy* szakaszba kerül a bővítményes nyelvtani állítmánnyal. Ilyenkor a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítménye (az igekötő vagy más bővítmény) nem kerül a nyelvtani állítmány mögé a Fogarasi-féle szórendi törvény szerint, hanem külön nyomaték nélkül is, beolvadva a nyelvtani állítmánnyal az összefoglaló kifejezés nyomatékába, közvetlenül a nyelvtani állítmány előtt marad. (Mind fölmentek.)

Ezenkívül a Fogarasi-féle szórendi törvény alól kivétel, azaz összefoglaló szórend esete forog fenn akkor is, midőn az összefoglaló kifejezés és a bővítményes nyelvtani állítmány hosszabb, ezért a kettő külön-külön szakaszt alkot külön-külön nyomatékkal.

Összefoglaló szórendet tehát csak akkor használunk, ha összefoglaló kifejezés van a mondatban, és ezen van a főnyomaték, ha ellenben összefoglaló kifejezés esetén a nyelvtani állítmány kirekesztő bővítményén (az igekötőn vagy más szón) van a főnyomaték, akkor érvényesül a Fogarasi-féle szórendi törvény, vagyis kirekesztő szórend van: Mindnyájan a *hegyre* mentek föl.

Ez a megkülönböztetés: kirekesztő-összefoglaló szórend, nem általános érvényű. A nyelvtani állítmány legközelebbi tartalmi bővítménye (igekötő vagy más bővítmény) ugyanis nemcsak kirekesztő értelmű kifejezések esetében kerül az állítmány mögé, hanem máskor is:

a) Tartós, szándékolt történés kifejezésére: jöttek vissza (a latinban: revertebant) ~ visszajöttek (reverterunt). Amin menne fő. (Nyr. 3 : 558.)

b) Részelő értelemben (partitivus): Vittünk le bort. (NyF. I : 10, 39.) Mindkét esetben az igekötőnek az ige mögé kell kerülnie azért, mert az ige előtt perfektiváló, totalizáló jelentése volna: Amint fölment. Levittük a bort.

c) Ezenkívül közönséges felszólító és óhajtó mondatokban, mert az igén van a főnyomaték: Hozz vizet! Csak jöjjön el! Csak hozna valamit! Menel (= menj el) sarwldel (s áruld el). (Jókai K. 6.)

d) Összefoglaló kifejezések esetén is, ha nem az összefoglaló kifejezésen van a főnyomaték, hanem — mint láttuk — más, kirekesztő kifejezésen.

Mindezek ellenére a magyar szórend sokféle és bonyolult eseteit a *kirekesztő* és az *összefoglaló* szórend kettős megkülönböztetéssel bizonyos áttekinthető rendszerbe lehet összefoglalni.

Miután így megállapítottuk a Fogarasi-féle szórendi törvény mivoltát, továbbá a kirekesztő és az összefoglaló szórend mivoltát, felmerül a kérdés: honnan ered a Fogarasi-féle szórendi törvény, vagyis a kirekesztő szórend, továbbá honnan erednek a kivételek a Fogarasi-féle szórendi törvény alól, vagyis az összefoglaló szórend?

A Fogarasi-féle szórendi törvény értelmében a mondat nyelvtani állítmányának legfontosabb kirekesztő értelmű és ezért legnyomatékosabb bővít-

ménye közvetlenül a nyelvtani állítmány elé kerül, vele *egy* szakaszba, egységes hangsúllyal. E szórendi sajátság oka, eredete abban rejlik, hogy a meghatározó fogalomnak, vagyis az értelmi bővítménynek természetesen általában meg kell előznie az értelmileg közelebből meghatározandó fogalmat (vö. BÖHTLING jakut nyelvtanának bevezetésében XXXII. 1., Fokos D.: Nyr. LXIV, 117). Így a jelző rendszeren megelőzi a jelzett szót, az alany, a tárgy, a határozó az igei állítmányt.

Ha a mondatban a nyelvtani állítmánynak a legfontosabb és ezért legnagyobb mértékű kifejezésén kívül még más bővítménye is van, akkor ez az értelmi bővítmény a nyelvtani állítmány mögé kerül: Péter ment föl. Péter az utcára ment ki.

Ismeretes azonban, hogy nem mindig érvényesül a Fogarasi-féle szórendi törvény: az értelmileg legfontosabb és ezért legnagyobb mértékű szó nem mindig kerül közvetlenül a nyelvtani állítmány elé, hanem bizonyos esetekben közvetlenül megmarad a nyelvtani állítmány előtt ennek legközelebbi értelmi bővítménye (igekötő stb.) külön hangsúly nélkül: Péter is fölment.

E szórendi különbség oka, eredete a főnyomatékos mondatrész kirekesztő vagy összefoglaló értelmében rejlik. A főnyomatékos mondatrész a mondat lélektani állítmányát alkotja.

A Fogarasi-féle szórendi törvény, azaz a kirekesztő szórend eredetét, okát sem FOGARASI, sem BRASSAI, JOANNOVICS, KICSKA, MOLECZ, SIMONYI nem fejtette meg. A Fogarasi-féle szórendi törvény alóli kivételeket, vagyis az összefoglaló szórend eredetét többen próbálták magyarázni, még pedig fonetikai okokkal: két szakasznak egy főnyomatékkal való együvéjlesztéséből, de ezzel nem fejtették meg teljesen az összefoglaló szórend eredetét.

Így ZOLNAI GYULA (Nyr. XXI, 132) azt vallotta: „Az ily mondatokban: *Sokszor haza jött. Te is ott voltál* levő két-két hangsúlyos kifejezés közül egyiknek értelmileg mindenestre fontosabbnak kell lennie (példáinkban: *sokszor, te is*). Ennélfogva ha a mondatot e fontosabb résszel kezdjük, oly erős nyomatékot vetünk rá, hogy mellette a kevésbé fontos mozzanatnak hangsúlyozását okvetlenül el kell hanyagolnunk, annyival is inkább, mint-hogy a kiejtésben ez szükségtelen fáradságot okozza.”

MOLECZ B. (A magyar szórend történeti fejlődése. 1900. 134—5) így magyarázta az összefoglaló szórend eredetét: „A másodrendű meghatározóknak mindig erős nyomatékuk van, s ez után ez elsőrendűnek hangsúlya gyakran elenyészik . . . Például: mindenki felment . . . Azonban, ha a másodrendű meghatározó, vagy esetleg az elsőrendű is annyi szótagból áll, hogy *egy* szó-lamba foglalásuk nehéz, vagy éppen lehetetlen is: akkor külön nyomatékkal ejtjük mind a kétféle meghatározót, vagy esetleg a másodrendű meghatározót és a nyomatékos igét . . . Régente, valószínű, hogy általában hangsúlyos volt mind a kétrendű meghatározó”. Sokszor hazajött. Te is ott voltál.

SIMONYI ZS. (NyF. 1 : 16, 19. A magyar szórend) igen valószínűnek tartotta, hogy az ilyen mondatokban: Mind-el-vitték. A másik-is-jó-lesz az összefoglaló kifejezéseken kívül eredetileg a közelebbi bővítmény is hangsúlyos volt, „tehát minden ilyen kifejezés, melyet ma egy szó-lamba foglalunk, valamikor két szó-lamba volt, két hangsúllyal: mind | elvitték; a másik is | jó lesz . . . A köznyelvnek újabb fejlődésében (de már legalább száz év óta) az olyan páros szó-lamok, aminők ‚mind elvitték’, ‚ez is jó lesz’, a második szó-lamnak fokozatos gyöngülésével egységes szó-lamokká lettek, úgyhogy immár rendszerint csak az összefoglaló kifejezés nyomatéka uralkodik rajtuk: ‚mind

elvitték', 'ez is jó lesz' ... Ilyen két-két szólam egyesítése által néha persze a szó szoros értelmében hosszú lélegzetű szólamok keletkeztek, pl. Minden esztendőben meglátogathatnátok .. Ilyenkor a beszélő, kivált a rövidebb lélegzetű, úgy segít magán, hogy a szólamnak két fele közt helyreállítja az eredeti szünetet s összetartozásukat csak a második szólamnak nyomaték-talan ejtésével jelzi: Minden-esztendőben | meglátogathatnátok”.

KICSKA E. szerint is (Nyr. XLV, 197): „Már az is elégséges ok az ilyen hangoztatásra (ti. az összefoglaló kifejezésnek és a nyelvtani állítmánynak *egy* főnyomatékkal *egy* szakaszba), ha a két hangsúlyos szótag igen közel esik egymáshoz, s röstellünk szünetet tartani köztük. Pl. Mind elment. Mind meg-ette. Mindegy (= mind egy).”

BALASSA J. (Kardos A. Emlékkönyv: kivonatát l. Nyr. LVI, 122—3) a kirekesztő és az összefoglaló szórend eredetét így próbálta magyarázni: „E két-féle szórend lélektani alapját abban látom, hogy a kirekesztő kifejezések erős, határozott kiemelését jelentenek, tehát mint kiemelt mondatrésznek közvetlenül az állítmány előtt van a helye. Ellenben az összefoglaló szórend esetében én — úgymond — kettős kiemelését látok, vagyis az illető határozó és az igekötő egyformán nyomatékosak. Még pedig nemcsak tartalmilag, hanem a fonetikai nyomaték is megoszlik a két határozó között. Ebben a tekintetben — úgymond — másképp látom a kérdést, mint Simonyi. Idézett munkájában (A magyar szórend. 16) az összefoglaló kifejezésekről szólva ui. azt mondja: E kifejezéseknek legjellemzőbb szórendje az, melyben az igekötő, vagy más bővítmény külön hangsúly nélkül az ige előtt marad: *mind* elvitték, a *másik* is jó lesz. Az én megfigyelésem — úgymond — az, hogy az ilyen esetekben, az olyan rövid kifejezések kivételével, mint pl. *mind* elvitték, a határozó és az állítmány két szólamra oszlik, két hangsúlyos szótaggal: a *másik* is jó lesz, én is megtettem, sokszor megismételte stb.”

BALASSA végső elemzésben éppen úgy magyarázta az összefoglaló szórend eredetét, miként SIMONYI, szerinte ugyanis azért marad az összefoglaló kifejezés az állítmány előtt, mert két külön egyforma nyomatékkal ejtik az összefoglaló kifejezést és a bővítményes állítmányt. SIMONYI szerint pedig azért marad az összefoglaló kifejezés az állítmány előtt, mert valamikor két hangsúllyal két szakaszba ejtették, de most már legalább száz év óta egységes szakaszá lettek.

NÉGYESY L. (Magyar nyelvtan a III. osztály számára. 1927. 106—7) másképp magyarázta az összefoglaló szórend eredetét. Az összefoglaló kifejezések mellett szerinte nem szorul hátra az állítmány bővítménye (az igekötő), „mivel ti. ezek úgyis nyomatékos kifejezések, és maguknak is van hangsúlyuk, nem szükséges, hogy közvetlenül az ige mellé kerüljenek”. E magyarázatra az jegyezhető meg, hogy a kirekesztő kifejezések is nyomatékosak, ezért NÉGYESY magyarázata szerint nem volna szükséges, hogy közvetlenül az állítmány elé kerüljenek, hanem megmaradhatna az igekötő az ige előtt. A kirekesztő kifejezések után azonban az igei állítmány legközelebbi bővítménye (az igekötő stb.) mégsem marad meg az ige előtt, miként az összefoglaló kifejezések mellett, hanem az állítmány mögé kerül. A hangerősség és a hanglejtés a kirekesztő és az összefoglaló kifejezéses szakaszban egyforma. Vö. CSÚRY B.: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 31—34.

Magyar történeti mondatnomban (626. l.) én is két mondat szakasznak *egy* főnyomatékkal *egy* szakaszba való egyívűejtéséből magyaráztam az összefoglaló szórend eredetét.

Az összefoglaló szórend eredetének ily magyarázatával kapcsolatban felmerül még az a kérdés, honnan van az, hogy összefoglaló kifejezés után a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítője (az igekötő stb.) megmarad a nyelvtani állítmány előtt (Péter is fölment), kirekesztő kifejezés után azonban a nyelvtani állítmány után kerül (Péter ment föl), holott mind az összefoglaló kifejezés, mind a kirekesztő kifejezés egyaránt nyomatékos, tehát mindkét esetben főnyomatékos kifejezés előzi meg az állítmányt.

Az összefoglaló és a kirekesztő szórend e különbözőségének eredetét következőképpen próbálom megmagyarázni. Mindkét szórendi forma fonetikai októl: a nyomatéktól és egyszersmind értelmi okoktól származik.

A fonetikai ok abban áll, hogy a kirekesztő és az összefoglaló értelmű kifejezéseket nagy beszédintenzitással ejtjük, és e beszédintenzitás hatása kiterjed a nyelvtani állítmányra és ennek értelmi bővítőjére (az igekötőre stb.), úgyhogy a kirekesztő, illetőleg az összefoglaló kifejezés nyomatéka uralkodik rajtuk, ezért egységes beszédintenzitással *egy* szakaszba kerülne a kirekesztő, illetőleg az összefoglaló kifejezés a nyelvtani állítmánnyal és ennek legközelebbi bővítőjével (az igekötővel stb.). Értelmi okból azonban másképpen alakul a szórend a kirekesztő kifejezések után és másképpen az összefoglaló kifejezések után. A kirekesztő kifejezések után a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítője (az igekötő stb.) a nyelvtani állítmány mögé kerül, összefoglaló kifejezések után azonban megmaradhat a nyelvtani állítmány előtt. Lássuk az egyes eseteket külön-külön.

1. Vizsgáljuk meg először a kirekesztő szórendnek azt a formáját, amikor a főnyomaték a kirekesztő igei állítmányon van: Péter | fölment. A katonák | fölmentek. Péter | vízért ment. Péter | bort ivott. Ezekben a mondatokban az igei állítmány legközelebbi értelmi bővítője (föl, vízért, bort) a főnyomatékos kirekesztő fogalom, mint ilyen a nyelvtani állítmány bővítésére ez elé kerül.

2. Legyen az említett mondatokban: Péter, a katonák a kirekesztő főnyomatékos fogalom. E kirekesztő fogalmak főnyomatékának hatására a bővítőnyelvtani állítmány (fölment, vízért ment, bort ivott) egyesülne egységes főnyomatékkal, a kirekesztő fogalommal: Péter-fölment. A katonák-fölmentek. Értelmi okból azonban nem maradhat meg a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítője (az igekötő stb.) a nyelvtani állítmány előtt, hanem mögéje kerül (Péter ment föl. Péter ment vízért stb.).

a) A föl igekötő ugyanis a nyelvtani állítmány előtt belekerülne ennek főnyomatékába és így kirekesztő értelmet kapna és külön szakaszt kezdene (Péter — föl ment) Két főnyomatékos kirekesztő fogalom (Péter és föl, Péter és vízért) azonban értelmileg nem férne meg egymás mellett ugyanazon állítmányra vonatkoztatva, ezért a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítőjének (föl, vízért stb.) az állítmány mögé kell kerülnie, ott már nincsen kirekesztő értelme, mert ott már nem főnyomatékos: Péter ment föl.

b) Lehetséges lett volna az is, hogy az említett mondatok két főnyomatékos szakasza a ragtalan kirekesztő szó esetén *egy* szakasszá egyesült volna e gységes főnyomatékkal, de akkor más értelmi nehézség támadt volna. Amikor ugyanis a föl stb. igekötőnek még eredetibb -é lativusragos alakja volt (félé

stb.), akkor az említett mondatokat így értették volna: Péter félé ment (ti. valaki). A katonák-félé mentek (mások). Hasonlóan ily értelmi nehézség állott volna elő ily mondatokban, amikor még nem volt kifejlődve a határozott névelő. Jelzős viszony keletkezett volna: A *munkás* bort ivott. → *Munkásbort* ivott (valaki). (A) *kutya* húst evett. → Kutyahúst evett (valaki). (A) *leány* virágért ment. → Leányvirágért ment.

3. Összefoglaló kifejezések esetén egységes főnyomatékkal *egy* szakaszban ejtjük együvé a főnyomatékos összefoglaló kifejezést és a bővítményes nyelvtani állítmányt, amely (terjedelmesebb volta esetén) eredetileg külön szakaszt alkotott: *Pál-is | fölment* > Pál-is-fölment. Ebben az esetben azonban az összefoglaló kifejezés után megmaradhat a nyelvtani állítmány előtt ennek legközelebbi bővítménye (az igekötő stb.), mert ebben az esetben nem ütközik az igekötői bővítmény az összefoglaló kifejezéssel oly értelmi nehézségbe, miként az előbb tárgyalt esetben főnyomatékos kirekesztő fogalom után. Ezt az értelmi nehézséget távoltartják az igekötőtől a következő körülmények:

a) Egyrészt a főnyomatékos összefoglaló kifejezést elválasztja az igekötői bővítménytől az *-is* összefoglaló nyomósító szócska (Pál is fölment), ezért a kettő nem egyesülhetett ily értelmi egységgé (Pál-félé), vagy pedig az összefoglaló kifejezés ragja tartja távol az értelmi nehézséget: Sok követ elvittem. Gyorsan elszaladtam. Mind (eredetileg ragtalan határozószó) fölmentek. Mindnyájan fölmentek.

b) Másrészt az összefoglaló kifejezések pluszos értelmükkel nem hatnak visszásan az állítmány legközelebbi bővítményére (az igekötőre stb.), úgyhogy ebből értelmi nehézség támadna, és ezért az állítmány legközelebbi bővítménye (az igekötő stb.) az állítmány mögé szorulna: Mindnyájan fölmentek = Mindnyájan mentek, még pedig föl. Mindenki bort ivott. Akárki idejöhet.

Sok ember fölment. Ily összefoglaló kifejezéses mondatokat hosszabb voltak miatt külön-külön nyomatékkal két szakaszba lehet ejteni: az összefoglaló kifejezésen a főnyomatékkal, az igekötői bővítményes állítmányon a melléknymomatékkal. Itt sem hat az állítmány bővítménye (az igekötő stb.) értelmileg visszásan az összefoglaló kifejezésre, mert két külön szakaszba tartozik a kettő két külön nyomatékkal: Sok ember|fél-é ment. Fölment. Az összefoglaló kifejezés sem hat visszásan pluszos értelmével az állítmány bővítményére, az igekötőre: Sok ember ment, még pedig föl.

Egy szakaszba *egy* nyomatékkal ejtve az összefoglaló kifejezést az igekötős állítmánnyal csak akkor hat értelmileg visszásan az állítmány bővítménye az igekötő az összefoglaló kifejezésre, ha ez utóbbi ragtalan: Sok ember-fél-é ment; ragos összefoglaló kifejezésre azonban nem hat értelmileg ily visszásan az állítmány bővítménye, az igekötő az összefoglaló kifejezésre. Sok fát fél (é) vittem. Fölvittem.

Így tehát *két* szakasz esetén egyáltalán nem hat értelmileg visszásan kölcsönösen egymásra az állítmány bővítménye (az igekötő) és az összefoglaló kifejezés; *egy* szakasz esetében azonban csak akkor nem hat visszásan az állítmány bővítménye (az igekötő) az összefoglaló kifejezésre, ha ez ragos, tehát az esetek többségében; az összefoglaló kifejezés pedig pluszos értelmével *egy* szakasz estén sem hat értelmileg visszásan az igekötős állítmányra. Ezért

az állítmány bővítője, az igekötő megmarad az összefoglaló kifejezés mellett az állítmány előtt: Sok ember fölment.

4. *Kevés ember ment föl.* A kirekesztő fogalmon van a főhangsúly. Ebben a kirekesztő értelmű kifejezéses mondatban nem fordulhatna elő ily szórend: *Kevés ember fölment.* Amikor ugyanis a *föl* igekötőnek még eredetibb -é lativusragos alakja volt, akkor ezt a mondatot így lehetett volna érteni: Kevés ember-félé ment valaki. Másrészt a főnyomatékos kirekesztő fogalmat jelölő szónak hangsúlyos helyre közvetlenül az állítmány elé kell kerülnie. Ezenkívül a *föl* igekötő azért sem maradhat ily mondatban közvetlenül az állítmány előtt, mert az igei állítmány előtti hangsúlyos helyzetben erős kirekesztő hangsúlyt kapna, már pedig két külön főnyomatékos kirekesztő kifejezés nem fordulhat elő *egy* közös állítmányra vonatkozólag a mondatban. Ha pedig nem volna a kirekesztő kifejezésen főnyomaték, hanem csak az igekötőn, akkor a mondatnak ez lenne az értelme: Kevés ember | fölment, a többség nem fölment. Nem ezt akarjuk mondani, hanem azt: Kevés ember ment, ezek pedig *mind* fölmentek. Ezen értelmi nehézségek miatt a nyelvtani állítmány legközelebbi bővítőjét, az igekötőt stb. az igei állítmány előtti hangsúlyos helyzetből hátra kell tenni az állítmány mögé és az egész mondatot a főnyomatékos kirekesztő kifejezés hatására *egy* szakaszba ejteni. Kevés-ember-ment-föl.

5. *Kevesen mentek föl.* Itt a ragos kirekesztő kifejezés és az igekötő között nem támadt volna oly értelmi nehézség, miként az előbbi esetben (Kevés ember-félé ment valaki), mert a kirekesztő kifejezés ragos. Ily kirekesztő kifejezéses mondatban azonban mégsem fordulhatna elő oly szórend: *Kevesen fölmentek.* Itt is előállna az előbb említett értelmi nehézség: Kevés ember fölment. Kevesen fölmentek, a többség lement. Nem ezt akarjuk mondani, hanem ezt: Kevés ember ment, ezek pedig *mind* fölmentek. Ezért az igekötő a kirekesztő kifejezés mellől a nyelvtani állítmány mögé kerül: Kevesen mentek föl.

Ellenben ilyen ragos összefoglaló kifejezéses mondatban: *Sokan fölmentek* az állítmány legközelebbi bővítője (az igekötő) nem kerül a ragos összefoglaló kifejezéssel határozós viszonyba, és ezért nem hat az igekötő az összefoglaló kifejezésre értelmileg visszásan, miként a *Sok ember-félé ment* esetben, a *sokan* összefoglaló kifejezés ugyanis ragos. Az összefoglaló kifejezésnek az állítmány legközelebbi bővítőjére (az igekötőre) való értelmi hatásából sem származik értelmi nehézség, mert az összefoglaló kifejezés pluszos értelmű. Ezért az állítmány legközelebbi értelmi bővítője, a *föl* igekötő megmaradhat a ragos összefoglaló kifejezés után az állítmány előtt: Sokan fölmentek: = Sokan mentek és ezek fölmentek.

6. *Péter ritkán ment föl.* Ily értelmű mondatban a főnyomatékos kirekesztő kifejezés nem férne meg minuszos értelmével a nyelvtani állítmány bővítője, az igekötő előtt: *Péter ritkán fölment.* Ily szórendi mondatban ez az értelem támadna: Péter ritkán fölment, rendszeren nem fölment. Nem ezt akarjuk mondani, hanem azt: Péter ritkán ment és akkor fölment. Ezen értelem kifejezésére nem fordulhatna elő ily szórend: *Péter ritkán fölment.*

Ezért a kirekesztő kifejezésnek az állítmány legközelebbi bővítőjére, az igekötőre való ily értelmi hatását meg kell szüntetni azzal, hogy az ige-

kötőt a kirekesztő kifejezés mellől hátrateszük az állítmány mögé: *Péter ritkán ment föl* = ritkán ment és akkor fölment. Másképp magyarázta ezt a szórendet SCHLACHTER: MNy. XL, 110.

Ellenben ily mondatban: *Péter gyakran fölment*, a *gyakran* és hasonló összefoglaló kifejezések (nagyon, gyorsan stb.) mellett az állítmány legközelebbi bővítője, az igekötő megmaradhat a nyelvtani állítmány előtt, mert ezek az összefoglaló kifejezések pluszos értelmükkel nem hatnak az igekötőre úgy, hogy ebből értelmi nehézség támadna: Péter gyakran ment, mégpedig föl.

Miután láttuk a Fogarasi-féle kirekesztő szórendi törvénynek és a kirekesztő szórend első fajtájának eredetét, amidőn csak *egy* fogalomra vagy fogalomcsoportra korlátozzuk állításunkat, a többit pedig mind kirekesztjük (Péter fölment. Péter ment föl. *Keves ember* ment föl. *Kevesen* mentek föl. Péter *ritkán* ment föl), és miután láttuk a Fogarasi-féle szórendi törvény alól való kivételeknek vagyis az összefoglaló szórendnek az eredetét, hátra van még a kirekesztő szórend második fajtájának, a *tagadásban* előforduló szórend eredetének a vizsgálata.

A tagadásban-tiltásban is érvényesül FOGARASI szórendi törvénye: a főhangsúlyos kirekesztő tagadószó közvetlenül az állítmány elé kerül: Péter nem megy. Péter nem beteg. Péter nem volt beteg. Péter ne menjen föl! Ha a tagadó mondatban a *nem* tagadó határozószón kívül más bővítője is van az igei állítmánynak, akkor többféle szórend lehetséges.

A) A tagadás, tiltás elsősorban az egész igekötős ígére vonatkozik. Ekkor háromféle szórend lehetséges:

a) *Péter föl nem ment. Péter föl ne menjen!* Az igekötők eredetileg határozók (*fel*-é stb.) voltak, s mint ilyenek külön szakaszt alkottak, külön nyomatékkal a tagadó, tiltó szerkezet előtt. A tagadószó-tiltószó és az ige közé nem került a 17. század előtt az igekötő, mert a *nem* tagadószó és a *ne* tiltószó mint módosítószó az ígével értelmileg szorosan összetartozik, egységes fogalmat alkot vele, attól más szóval nem választották el. Csak a 17. század óta fordul elő ilyen szórend: *nem-fölment*.

Ismeretes, hogy a finn-permi nyelvekben ma többé-kevésbé még használatos a tagadó ige (-e, -a), a manysi és a chanti tagadószó (*at, ä — and, an*) és tiltószó (*ul, äl — äl*) erre a tagadó-tiltó ígére vihető vissza, s szerintem (NyK. XLVIII, 382) talán a magyar *nem* tagadó és a *ne* tiltó határozószó eredetileg szintén ige lehetett. A finnugor nyelvek határozós szerkezeteinek tanúsága szerint a magyar, a manysi és a chanti nyelvben tagadó és tiltó mondatban eredetileg a tagadó-tiltószó elé tették az igekötőt. (Csak az ugor nyelvekben vannak igekötők.) KERTÉSZ (Nyr. LIV, 46) kimutatta, hogy az igekötőnek a tagadó és tiltó mondatokban való hátravetésére a manysi nyelv csak ritkán szolgáltat példát: az ő tanulmányozta chanti szövegekben egyetlen egyszer sem találkozott az igekötőnek tagadó, tiltó és felszólító mondatokban való hátravetésével. Ennek alapján és a régi magyar nyelv alapján azt következtethetjük: hogy a *Ki nem ment* — és a *Ki ne menj! Kimenj!*-féle szórendi forma ősbibb, mint a *Nem ment ki*-féle és a *Ne menj ki! Menj ki!*-féle szórendi forma. A *Föl nem ment* — *Föl ne menj!* — *Fölmenj!*-féle szórendi formában tulajdonképpen az ősi finnugor szórendi alaptörvény érvényesül, ezt a magyarban Fogarasi-féle szórendi törvénynek szoktuk nevezni: e szerint az állítmány hangsúlyos bővítője (az igekötő stb.) közvetlenül az állítmány

elé kerül: syrou aniath . . . buabeleul kyniuhhad. (ÓMS.) A Péter föl nem ment. Péter föl ne menjen!-féle szórendi formában tehát az igekötő mint az állítmánynak nyomatékos határozói bővítménye a tagadószó, tiltószó elé kerül, mely a főigével mint ennek egykori módosító igéje szoros összetételt alkot, úgyhogy közbe más szó nem kerülhet. SIMONYI (NyF. 1 : 47, 48) is úgy magyarázta ezt a szórendi formát, hogy a *nem-megy* valósággal összetett fogalom, összetett szó, s a *ki*-vel való további összetétele: *ki-nem-megy* éppen olyan összetett szó, mint az *adó-szedő*-ből a *fő-adószedő*. KRCSKA (Nyr. XX, 437) szerint: „a negatív ige szintézise épp oly szoros, mint az *adószedő* szintézise”.

b) Azonban így az igekötő a tagadó-tiltó állítmány előtt nyomatékosított, emfatikus értelmet. Eredetileg a kódexek íróinak és más régi íróknak (Káldi, Pázmány, Mikes, Kazinczy stb.) tanúsága szerint (Nyr. XXXI, 365; NyF. 1.) nyomatékos-emfatikus és nem-nyomatékos, nem-emfatikus mondatban egyaránt használták ezt a szórendi formát. Idővel jelentésmegoszlás történt: nyomatékos, emfatikus értelmű mondatban mindinkább csak a *ki nem ment*-féle szórendet használták; nem-nyomatékos, nem-emfatikus esetben pedig az igekötőt az állítmány előtti nyomatékos helyéről az állítmány mögé kezdték vetni kevésbé hangsúlyos helyre: Péter ki nem ment, Péter ki ne menjen! Péter ne menjen ki! Állító mondatban is hátravetették az igekötőt ily esetben: Péter ment ki. Péter menjen ki! Ez a változás nem egyszerre történt, hanem lassanként, mutatja az, hogy régebben gyakrabban előfordult még az eredetibb: *ki-nem ment*, *ki ne menjen!*-féle szórend, mint az újabb: *nem ment ki*, *ne menjen ki!*-féle szórendi forma. Tiltó mondatban tovább és gyakrabban fennmaradt az eredetibb szórendi forma (*ki ne menj!*), mint kijelentő mondatban (*ki nem ment*); mert a tiltás gyakrabban emfatikus.

Látjuk a Jókai-kódexben is, hogy az eredetibb szórendi forma tagadó és tiltó mondatban még gyakrabban előfordult, mint az újabb, a hátravetett igekötős. KÁROLY S. a Jókai-kódexben (A Jókai-kódex mondattani sajátosságai 1947) a *ki nem ment*-féle szórendre 17 példát talált, a *nem ment ki*-féle szórendre 9-et.

Mindkét szórendi formára idézek néhány példát a Jókai-kódexből

I. Az igekötő gyakran megelőzi a tagadószót, ill. a tiltószót:

1. Tiltó főmondatban: vymadsagodnak dolgat el ne hagyad. 53.

2. Óhajtó mellékmondatban is nagyon gyakori ez a szórend: kere . . . hogy ezt senkynek megnem yelentene. 27. fogagyad ennekem hogy sonha valamely lelkest megne sertz. 149. felnekuala hogy ew vymadsagat megne bantanak. 14, 44. agyad nekem hytedet . . . hogy . . . engem el ne hagy. 152. akarok . . . bekeseget tenny. Úgyhogy te tewled touaba megne sertes-senec. 149.

3. Tagadó főmondatban: az Ver touaba ky nem futott. 69. arcayat le nem hayta. 16. sonha hyw embernek zyuet meg nem kemenyty. 53.

4. Tagadó mellékmondatban: meg sepre akyt megnem sepretuala. 98. ha meg nem kayaltandod. 95. sonha vyaban meg nem ylentekuala. 67. myglen . . . boczot nekyk nem ada. 145.

Ez a szórend kívánságot kifejező kérdésben is előfordul, továbbá fölkiáltó kérdésben, amelyre nem várnak feleletet: *Miért-hogy engemet . . . meg nem öltél?* BALASSI 221. *Áruló sugarak miért el nem enyésztek?* ÁNYOS 88. *Oh szív, miért meg nem hasádsz?* PETŐFI 115. *A halálos ágyon ki meg nem bocsátna.* ARANY, Toldi 11. Ez a szórend egy mondatpótló és alanyi mellékmondat együvéjlesztéséből keletkezett. *Miért . . . (van az, hogy) el nem enyésztek?* ÁNYOS. *Ki (volna az, aki) meg nem bocsátna?* Vö. KLEMM, Magyar történeti mondattan 637—8. LEHR: Toldi 417—19.

II. Az igekötő az ige mögé került.

1. Tagadó óhajtó főmondatban ritkábban: *morgas ne zarmazzek ky belewled.* Jókai-K. 153.

2. Tagadó óhajtó mellékmondatban: *el ky menyen enhazambalol hog en agyamot neferteztesse meg.* 123; *kéusebbett vewttem . . . hogy egyeb tarsim ne czallattnanak meg.* 74; *felvala hogy . . . megne bantana: es . . . tarsasagat ne veztene el.* 44. (mindkét szórendi forma együtt).

3. Tagadó főmondatban: *nem fizettel meg!* 7; *nem nytya meg nekewnk.* 30.

4. Tagadó mellékmondatban: *kykneec nem hyrdetem meg.* 95; *gondola hogy . . . tekelletest nem vakartaoulna el.* 67.

c) Újabban, a 17. század óta (vö. KERTÉSZ M.: Nyt. LIV, 43, SIMONYI Zs.: NyF. 1 : 6, 51—53, KLEMM: Magyar tört. mondattan 625, MOLECZ B.: i. m. 127, SCHLACHTER: MNy. XL, 104) előfordul, de aránylag ritkán és rendszerint csak bizonyos összetett mondatok előmondatában — midőn tudniillik az utána következő utómondatban annak ellentéte van állítva, ami az első mondatban tagadva van — oly újabb keletű tagadó szórend is, amelyben az állítmány legközelebbi bővítője (az igekötő) a tagadó-tiltó kirekesztő kifejezés (*nem, ne*) és az állítmány között van az állítmány előtt külön hangsúly nélkül is, vagyis ún. összefoglaló szórendi forma használatos kirekesztő kifejezés mellett. (Péter nem fölment. Péter ne fölmenjen!) Ily összetett mondatok előmondatának és utómondatának tartalma között többnyire fokozati különbség van. A *Nem kiment*-féle szórend a *Nem ment ki*-féle szórendhez hasonlóan szintén kevésbé nyomatékos, mint a *Ki nem ment*-féle.

1. Az utómondat fejez ki többet: *Nem kiment belőle, bennszorult a pára.* (ARANY, Toldi 5 : 9. LEHR, Toldi magyarázat 1882. 166.) *Megesik az nem egyszer, hogy a beteget nem megkönnyebítik, hanem kétszerre nagyobb betegségbe ejtik.* (MEDGYESI: 3 Jaj. 1 : 5.) *Melegen éneklí a dalokat, melyeket nem eltanult a néptől, hanem vele együtt érzett.* (KUTHY, vö. LEHR, Toldi magyarázat 1882. 167.) *Lelke volt talán a láncc közöttük, a ki nem kikapcsolódott: tövestül szakadt ki.* (ARANY, Toldi 6; LEHR, Toldi 219.) *A nagy katasztrófák nem eltemették, hanem inkább feltárták működésének nyomait.* (NÉGYESI, Kazinczy Pályája 1931. 3.) *Nem leírtam, (hanem magam szerkesztettem)* (SIMONYI: NyF. 1 : 6.) *Nem elment, hanem otthon maradt. Nem elvitték, hanem elégett. Péter ne fölmenjen, hanem otthon maradjon.*

2. Az előmondat fejez ki többet: A porosz engemet nem megölt... hanem elfogott. (BAJZA 2 : 181.) Nem leírom (csak olvasom). (ARANY: Nyr. II, 9.) Nem behordtátok a kukoriczaszárt, hanem (csak) ide raktátok. Nyelvjárásban. (LEHR, i. m. 167.)

Előfordul ez a szórend még a következő esetekben:

3. Ily utómondat nélkül is *mintha* kötőszós mondatokban: Oktalan csevegés! Mintha nem jól tudnám, Toldi György hol vagyon. (ARANY, TE. 1 : 26.) Vö. SIMONYI: NyF. 1 : 53. KLEMM: M. tört. mondattan 625.

4. Továbbá ily tagadó eldöntendő kérdés alakjában kifejezett erős, nyomatékos állítás és parancs esetén: Nem megjövendöltem? (GVADÁNYI, RP. 523. ARANY, Toldi 12 : 18. LEHR, Toldi 467.) Hát nem megmondtam? Hát nem elvesztette a magáét is? Nyelvjár. Vö. LEHR, Toldi 1882. 467, SIMONYI: NyF. 1 : 77. BALASSA J.: Hangsúly a magyar nyelvben (NyK. XXI, 422), KLEMM, M. tört. mondattan 636. Nem elért volna ez másutt is? Nem megparancsolták, hogy eljőj? (ARANY: Nyr. II, 10; JOANNOVICS: NYT. XIII, 108.) Nem legyüssz mingyâ árú a fárú! Szentes. (MOLE CZ: Szórend 128; KLEMM, M. tört. mondattan 635.)

5. Végül ilyenekben: Nem igaz volt, tudják, akik álltak környül. (ARANY, TSZ. 11 : 56.) Hát nem igazam van? (Nyr. XXIX, 551.) Nem szabad volt. Nem kár volt. Nem szép volt tőled. SIMONYI (NyF. 1 : 53) ezt a szórendet az állítmányi névszó és ige közti szoros kapcsolatból és a jelenidejű (Nem igaz) mondat analógiájából magyarázta. Vö. még SCHLACHTER: MNY. XL, 102.

6. Előfordul ily szórend mint szlovákos idegenszerűség is: Nem elfér? Ki elvette? (HORGER, M. nyelvjár. 170.)

Ily szórendű mondatok hangsúlyozása sok vitára adott alkalmat. SIMONYI Zs. (NyF. 1 : 51 jegyzet) szerint „A természetes, magyaros, nem iskolás kiejtésben itt is magán a tagadó szócskán van a nyomaték, nem pedig az igekötőn vagy éppen az ige”. Pontosabban szólva úgy mondhatjuk szerintem: *egy* nyomatékkal *egy* szakaszba kell ejteni a kirekesztő *nem* tagadószót a kirekesztett fogalommal, az igekötős igével. A kirekesztő tagadószón (nem) van a főnyomaték, és az igekötő beleolvad igéjével együtt a kirekesztő tagadószó nyomatékába (nem-kiment) egy szakasszá, mert a kirekesztés, a tagadás itt nem egyedül az igekötőre, hanem az egész igekötős állítmányra vonatkozik: Nem kiment belőle, bennszorult a pára. Nem ment egyáltalán, tehát *ki* sem. Az utómondat ezt az értelmet megerősíti (bennszorult a pára). HEGEDŰS L. (Magyar hanglejtésformák 30.) a Nem kiment belőle, bennszorult a pára-féle mondat hangsúlyozására vonatkozólag megjegyzi: „hallhatjuk ezt a mondatot a *nem* és a *benn* szavak magasabb hangú ejtésével is”. A magasabb hanglejtéssel pedig tudvalevőleg együtt szokott járni erősebb nyomaték.

GOMBO CZ (Hangtan 50) szerint az igekötőn van a hangsúly: Nem kiment belőle, bennszorult a pára. LEHR (Toldi 167, 467) szerint „a tagadó partikulán is, az igekötőn is különérezhető súly van”. CSŰRY B. (MNY. XX, 5) szerint is az igekötőn van a hangsúly: Nem ki-ment belőle, benn-szorult a pára. Így SZARVAS G. (Nyr. XXIV, 512) és KALLÓS Zs. szerint (Nyr. XXIX, 397) is.

Ily szórendű mondatokban azonban az igekötős igén nem lehet a főnyomaték (nem *kiment*), ezért nem ejthető két szakaszba ily mondat, az igekötős igén a főnyomatékkal és a tagadósón a mellényomatékkal.

Főnyomatékos igekötő esetén ugyanis az állító utómondat nem szüntethet meg az előmondatbeli *nem* tagadósónak az igekötőre való értelmi hatását (nem *kiment* = ment, de nem *ki*), mert így egymagában hangsúlyozva az igekötő nagyon ki van emelve a főnyomatékkal, és így kirekesztő értelme volna. Így az előmondat értelme (nem *kiment* = ment, de nem *ki*) nem férne logikailag össze az utómondat ellentétes értelmével (bennszorult a pára = egyáltalán nem is ment). Értelmi okból tehát a főnyomaték nem lehet az igekötős igén, hanem a tagadósón. Ezért ezen értelmi összeférhetlenség miatt vagy az igekötő nem főnyomatékos, hanem a tagadósó, úgyhogy a tagadó előmondat az állító utómondattal nem kerül értelmi összeütközésbe, összeférhetlenségbe, hanem az utóbbi inkább még határozottabbá teszi előmondat tagadó értelmét. (*Nem kiment* = nem ment egyáltalában, tehát *ki* sem ment, hanem bennszorult a pára); vagy pedig az igekötőt a nyomatékos tagadósó mellől hátra kell tenni az ige mögé. (Nem ment ki belőle, hanem bennszorult a pára.)

SIMONYI Zs. (NyF. 1 : 52) szerint lehetséges, hogy az ily szórendi forma mondatrövidítésből keletkezett ilyes formán: *nem* (hogy) *kiment* (volna) belőle, bennszorult a pára. LEHR (Toldi 467) szerint: „Az efféle szerkezetű mondatokat elliptikus asyndetonos, összetett mondatnak lehet venni, mintha így lett volna: *nem* (úgy van-e, hogy) megjövendöltem?” Ily föltevésre azonban nincs szükség, e szórend eredete az említett hangsúlybeli és értelmi viszonyokban rejlik. Másképp magyarázza SCHLACHTER W. (MNY. XL, 107.) Vö. még KLEMM, Magyar történeti mondattan 636.

Midőn így a tagadás elsősorban az egész igekötős igei állítmányra vonatkozik, s az előmondatban és az utómondatban más-más ige van, az igekötők néha mindkét igénél ugyanazok, csak az igeik különböznek. Pl. *Nem kiment* (hanem kilökték). (JOANNOVICS: Nyr. XIII, 108. MATOLCSY, A magyar szórend elméletének története 76.) *Nem kiment, kidobták!* (GOMBOCZ, Fonetika 50. *Nem elhagyám, csak elbőlesekedém.* (ARANY, Aristoph. 1 : 158.) *Becsapta az ajtót Klárcsi, nem betette.* (ARANY, Bolond Istók II. ének.) *Lelke volt talán a láncz közöttük, a ki nem kikapcsolódott: tövestül szakadt ki.* (ARANY, Toldi 6 18. Vö. LEHR, Toldi magyarázat. 1882. 167, 219.)

LEHR A. (i. m. 167) szerint ilyenkor a főhangsúly az első mondatban az igén van, GOMBOCZ Z. (Fonetika 50) és mások is így hangsúlyozzák: *Nem kiment, kidobták!* JOANNOVICS (Nyr. XIII, 108). SIMONYI Zs. (NyF. 1 : 52) szerint ellenben a tagadósón van a főhangsúly ilyenkor, miként az előbbi esetben, amikor az igekötők is különböznek. (Nem *kiment* belőle, bennszorult a pára.)

B) *A tagadás, kirekesztés néha elsősorban az ige névszói bővítményére vonatkozik.*

Az A) pontban azt az esetet tárgyaltam, amikor a tagadás, kirekesztés az egész igekötős igei állítmányra vonatkozott (Nem *kiment* belőle, bennszorult a pára). Néha azonban a tagadás, kirekesztés nem az egész igekötős igei állítmányra, hanem elsősorban az ige névszói bővítményére (az igekötőre stb.) vonatkozik. Példák: *Nem lement, hanem föl.* *Nem kiment, hanem be.* *Nem ő ment ki, hanem az öccse.* (SIMONYI Zs.: NyF. 1 : 53.) *Nem ő ment le.* (Uo. 6.)

Nem igaz volt, tudják, akik álltak körül. (ARANY, Toldi Sz. 11 : 56.) Nem szabad volt. Nem kár volt. (SIMONYI Zs.: NyF. 1 : 53.) Nem kíváncsiság, hanem tiszta részvét szól belőlem. (Vö. BALASSA: NyK. XXI, 421.) A hit nem reményt nyújt, hanem . . . (KALLÓS: Nyr. XXIX, 295, 396.) Nem lement (hanem föl). (SIMONYI: Nyr. XXXI, 60.) Nem lerándultunk, hanem föl. (LEHR A.: Toldi magyarázat 1882. 167)

Hangsúlyozni kétféleképpen is szokták az ily tagadó mondatot:

1. SIMONYI Zs. (NyF. 1 : 6, 45, 53, 73) szerint a főnyomaték a tagadósón van, és ezzel a kirekesztett, tagadott bővítmény mintegy összetett szóvá egyesül, tehát *egy* szakaszba ejti a kettőt együvé: *Nem* kiment, hanem *be*. (NyF. 1 : 53.) *Nem* lement (hanem föl). (Nyr. 31 : 60.)

2. BALASSA J. (NyK. XXI, 421), LEHR A. (Toldi 1882. 167), KICSKA E. (Nyr. XIX, 8), KALLÓS Zs. (Nyr. XXIX, 396), MOLECZ B. (A magyar szórend történeti fejlődése 127) szerint ilyenkor a kirekesztett, tagadott bővítményen (az igekötőn stb.) van a főnyomaték: Nem kíváncsiság, hanem tiszta részvét szól belőlem. (NyK. XXI, 24.) Nem lerándultunk, hanem föl (rándultunk) (Nyr. 31 : 36.) Ők tehát két szakaszba ejtik az ily tagadó mondatokat, az igekötőt vagy más bővítményt a főnyomatékkal, ezért szerintük az igekötő vagy más bővítmény a Fogarasi-törvény értelmében az állítmány elé, a szakasz élére kerül, a tagadósón pedig melléknyomaték van.

Szerintem ebben az esetben nem lehetne a főnyomaték a tagadósón (*Nem* lement, hanem föl), mert így az egész igekötős igei állítmány volna tagadva (egyáltalán nem ment, tehát föl sem mehetett). Így tehát az első mondat és az utómondat értelme között ellenmondás támadna. Ennek elkerülésére az igekötőn van a főnyomaték, így a két mondat értelme ez lesz: Ment, de nem *le*, hanem *föl*.

A Fogarasi-féle szórendi törvény veleje a következőképpen foglalható össze:

A mondat nyelvtani állítmányának értelmileg legfontosabb és így legnagyobb kirekesztő értelmű bővítménye közvetlenül a nyelvtani állítmány elé kerül, vele a főnyomatékkal *egy* szakaszba, mert az értelmi bővítmények természetesen rendszerint meg kell előznie az értelmileg közelebből meghatározandó fogalmat. Ki hiányzik? Péter hiányzik. Atyám *fát* vágott. Péter *kiment*. *Ki* ment ki? Péter ment ki. *Pesten* voltam. A *kisebbik* fiam halt meg. Ez a Fogarasi-féle szórendi törvény alapja. A főnyomatékos állítmányi bővítmény nemcsak kirekesztő lehet, hanem összefoglaló értelmű is. A Fogarasi-féle szórendi törvény alól kivételek vannak. Az összefoglaló kifejezések alkotják a kivételeket.

Ha a mondatban a főnyomatékon kirekesztő vagy összefoglaló kifejezésen kívül még más értelmi bővítménye is van (különösen igekötője) a nyelvtani állítmánynak, akkor a kirekesztő és az összefoglaló kifejezés főnyomatéka kiterjed a nyelvtani állítmányra és az ezt értelmileg közelebből meghatározó és ezért megelőző bővítményre (az igekötőre stb.) is, úgyhogy a kirekesztő, illetőleg az összefoglaló kifejezés főnyomatéka uralkodik rajtuk. Tehát *f o n e t i k a i o k b ó l* egységes főnyomatékkal *egy* szakaszba kellene ejteni a kirekesztő, illetőleg az összefoglaló kifejezéssel együtt a nyelvtani állítmányt és ennek legközelebbi értelmi bővítményét (az igekötőt stb.), azonban a nyelvtani állítmány ily legközelebbi értelmi bővítménye (igekötő stb.) nem mindig

előzi meg a nyelvtani állítmányt. Ilyenkor ugyanis más, mégpedig értelmi ok is szerepelhet a szórendre vonatkozólag, ezért a nyelvtani állítmány legközelebbi értelmi bővítményének (különösen az igekötőnek stb.) bizonyos esetekben hátra kell kerülnie az állítmány mögé. Csak összefoglaló kifejezések mellett maradhat meg az állítmány legközelebbi bővítménye, különösen az igekötő az állítmány előtt vele *egy* szakaszban egységes nyomatékkal, külön nyomaték nélkül is, mert ez összefoglaló kifejezésnek az állítmány legközelebbi bővítményére való értelmi hatása ezt megengedi. Ebben az esetben tehát a Fogarasi-féle szórendi törvény alóli kivétel esete forog fenn, mert a főnyomatékos szó, az összefoglaló kifejezés nem kerül közvetlenül az állítmány elé, hanem közben van az állítmány előtt ennek legközelebbi bővítménye (igekötő stb.) vele *egy* szakaszban egységes nyomatékkal, külön nyomaték nélkül. *Kirekesztő* kifejezések mellől azonban értelmi okból hátra kell kerülnie az állítmány legközelebbi bővítményének (igekötőnek stb.) az állítmány mögé, vele *egy* szakaszba *egységes* nyomatékkal, külön nyomaték nélkül. *Kirekesztő* kifejezések után ugyanis az állítmány legközelebbi bővítménye (az igekötő stb.) — miként láttuk — nem fér meg értelmileg az állítmány előtt.

KLEMM IMRE